

-Araştırma Makalesi-

**Kötülüğün Kaynağına Dair Bir Kavrayış Geliştirme Denemesi:
Okul Tıraşı Filmini Hannah Arendt ile İncelemek**

Hülya Göğercin Toker *

Özet

Kötülük, İkinci Dünya Savaşı dönemini bir Yahudi olarak deneyimleyen ve çok kısa bir süre de olsa toplama kampında kalmış olan siyaset teorisyeni Hannah Arendt'in ömrü boyunca üzerinde düşündüğü konulardan biri olmuştur. İlk çalışmalarında "radikal kötülük" kavramı üzerinde duran Arendt, daha sonra "kötülüğün sıradanlığı" kavramını geliştirmiş ve özellikle düşünce yoksunluğu ile kötülük arasındaki ilişki üzerinde durmuştur. Ancak bu çalışma kapsamında, Arendt'in düşünsel izleği takip edilmiş ve kötülüğe alan açmamak için sadece düşünmenin değil zihnin diğer yetilerinin de etkin bir şekilde kullanılması gerektiği sonucuna ulaştığı görülmüştür. 20. yüzyılın kötülüklerine karşı çıkma konusunda pasif kalan ve hatta bu kötülüklere yol açan nasyonal sosyalizmi destekleyen filozof ve bilim insanlarını anlamaya çalışan Arendt, "vita contemplativa"yı yani tefekkürü, temşayı hiyerarşik olarak önceleyen yaklaşımlara bir eleştiri olarak tüm insani etkinliklere karşılık gelen bir kavram olan "vita activa"yı incelemiştir. Bu çalışma kapsamında, dünyaya, dünyalılığa ve dünya sevgisine öncelik veren Arendt'in cesur entelektüel üretimi takip edilerek kötülüğün kaynağına dair bir kavrayış geliştirilmeye çalışılmış ve kötülüğün insanın "hiçbir yer"de olma halinden kaynaklandığı savunulmuştur. Kötülüğü Okul Tıraşı filmi aracılığı ile anlaşılabilir kılmak amaçlanmıştır. Okul Tıraşı filmi, kötülüğün nasıl kolaylıkla ortaya çıktığını ve bir kere ortaya çıktıktan sonra da "radikal kötülük"e kadar gidip gitmeyeceğinin bilinmezliğini gösteren önemli bir örnektir. Amaç doğrultusunda Arendt'in kötülük üzerine düşünceleri ile kavramsal çerçeve oluşturulmuş ve bu kavramsal çerçeveden hareketle, görsel bir metin olan filmin betimsel analizi yapılmıştır..

Anahtar Sözcükler: Hannah Arendt, Kötülük, Kötülüğün Sıradanlığı, Okul Tıraşı, Hiçbir Yer'de Olma

*Dr. Öğretim Üyesi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Türkiye.

E-mail: hgogercin@yahoo.com

ORCID : 0000-0003-4744-8788

DOI: 10.31122/sinefilozofi.1526500

Göğercin Toker, H., (2025). Kötülüğün Kaynağına Dair Bir Kavrayış Geliştirme Denemesi: Okul Tıraşı Filmini Hannah Arendt ile Okumak. *Sinefilozofi Dergisi*, Sayı:19, 159-178. DOI: 10.31122/sinefilozofi.1526500

Geliş Tarihi: 01.08.2024

Kabul Tarihi: 04.05.2025



Bu makale Creative Commons Atıf 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.

-Research Article-

An Attempt to Develop an Understanding of the Source of Evil: Analyzing the Film *Brother's Keeper* with Hannah Arendt

Hülya Göğercin Toker *

Abstract

The political theorist Hannah Arendt, who experienced the Second World War as a Jew and spent a very short time in a concentration camp, has been one of the issues that she has thought about throughout her life. Arendt, who focused on the concept of "radical evil" in her early works, later developed the concept of "the banality of evil" and especially emphasised the relationship between the lack of thought and evil. However, within the scope of this study, by following Arendt's intellectual trajectory, it has been observed that she concluded that not only thinking but also other faculties of the mind should be used effectively in order not to create space for evil. Trying to understand the 20th century philosophers and scientists who remained passive in opposing the evils of the 20th century and even supported National Socialism, which led to these evils, Arendt examined the "vita activa" as a criticism of their approach that hierarchically prioritised the "vita contemplativa". Within the scope of this study, Arendt's courageous intellectual production, which prioritises the World, worldliness and love of the world, is followed and an understanding of the source of evil is tried to be developed and it is argued that evil stems from the human state of being "nowhere". It is aimed to make evil understandable through the film *Brother's Keeper*. The film *Brother's Keeper* is an important example that shows how easily evil emerges and how it is unknown whether it will lead to 'radical evil' once it emerges. In line with the aim, a conceptual framework was created with Arendt's thoughts on evil and a descriptive analysis of the film, which is a visual text, was made based on this conceptual framework.

Keywords: Hannah Arendt, Evil, The Banality of Evil, *Brother's Keeper*, Being "Nowhere"

*Asst. Prof. Dr., Afyon Kocatepe University, Türkiye.

E-mail: hgogercin@yahoo.com

ORCID : 0000-0003-4744-8788

DOI: 10.31122/sinefilozofi.1526500

Göğercin Toker, H., (2025). Kötülüğün Kaynağına Dair Bir Kavrayış Geliştirme Denemesi: Okul Tıraşı Filmini Hannah Arendt ile Okumak. *Sinefilozofi Dergisi*, No:19, 159-178. DOI: 10.31122/sinefilozofi.1526500

Received: 01.08.2024

Accepted: 04.05.2025



This article is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

Extended Abstract

The concept of evil has been a significant area of inquiry for philosophers and theologians for centuries, and it appears that this will continue to be the case. One of the key categorisations of evil is that of moral evil, which is understood to have its roots in human action. Hannah Arendt, who lived through the Second World War, is one of the few thinkers and writers who thought and wrote about evil throughout her life. Although she studied philosophy, she declined to be labelled a philosopher, instead characterising herself as a political theorist. This was due to her observation of the inaction of prominent philosophers during the period of National Socialism, which she saw as supporting this ideology. In her early works, she concentrated on the concept of 'radical evil' as a result of totalitarianism. This was particularly evident in his analysis of the trial of Adolf Eichmann, a Nazi officer, which led him to consider the notion of 'banality of evil'. Trying to make evil understandable and to find ways in which it can easily emerge, Arendt primarily emphasized the relationship between lack of thought and evil. She then wrote on the faculties of the mind, which she argued everyone has, and analysed the writings on the faculties of thinking, will and judgement. She concluded that the emergence of evil is prevented by using these three faculties effectively. She also analysed the "vita activa" as a reaction to philosophers and scientists who chose to remain silent and even support the evils caused by National Socialism. She is convinced that philosophers and scientists have failed to appreciate the importance of "vita activa" because they have focused on "vita contemplativa", which includes deep thinking and silence, to the exclusion of all else. This study follows Arendt's intellectual trajectory and addresses the following questions: If the state of being radical is the highest, most destructive and therefore most overt level of evil, we must ask ourselves: where should we look for evil until it reach this level? Are we aware of how we, as ordinary people, can become evil even if we do not intend to? In order for evil to occur, is it necessary for there to be an evil intention behind it in every case? An attempt has been made to develop a concept of evil in order to make evil understandable. Arendt's inverse proportion between our performance in the use of mental faculties and the emergence of evil has been taken into account, but it has been seen that other human activities will continue to be excluded when only mental faculties are taken into account. The questions we ask at this point are the following: In this case, would we not be trapped in the vita contemplativa and imprison evil there with ourselves? When we leave out the vita activa, which is the active life of human beings consisting of activities, would we not be trapped in inertia, in other words, worldlessness, which Arendt criticises based on philosophers and even includes scientists? As a result, the insight we have developed into the source of evil is as follows: In action-based life, whenever we refrain from taking an active part in any of the fields of work, labour and action, and whenever we refrain from using all three of our mental faculties at peak performance in any of the fields of work, labour and action, we are not in the world but in nowhere. Nowhere is where we make space for evil. Evil arises in that space in the usual way and with ease. Once a space is opened for evil, it will cause harm and it is no longer possible to know whether it will lead to radical evil or not. The film Brother's Keeper is a film that allows us to develop an understanding of the source of evil in terms of exemplifying how evil can easily emerge. The film, which takes place in a regional primary boarding school in less than a day, shows the evil that children are exposed to in such a short period of time. Teachers do not care about the consequences of their punishments or decisions. The rules are set without taking into account the differences in the physical and psychological development of the children and the same rules are applied to all without exception. In a school where there is a lack of interest in children, the principle and teachers cut short the activity of understanding. They are alien to the region, to their work, to the children and their colleagues, and thus to the world. While they use a language that consisting of the repetition of official expressions, platitudes and clichés, they are shown to have meanings that they do not question or criticise. The film ends with the punishment of the most innocent and weakest. The film does not let us know whether Memo, one of the students, is good or not, or even whether he is dead or not. This ending is important as it shows that one will not think about the evil that has emerged and will not try to understand what is happening. This is where the continuity of evil lies.

Giriş

Filozofların ve teologların önemli kavramlarından biri olan kötülük, yüzyıllardır ele alınan ve ele alınmaya da devam edeceği açık olan bir kavramdır. Kötülük, metafizik kötülük, doğal kötülük ve ahlakî kötülük gibi farklı düzlemlerde açıklanmaya çalışılmıştır ve bu düzlemler arasında insan kaynaklı olarak görülen kötülük, ahlakî kötülüktür. Ahlakî kötülük, Alman filozof Immanuel Kant'a gelene kadar insanın kavrayışındaki ya da istencindeki bir eksiklik, yoksunluk ya da zayıflık olarak ele alınmıştır. Kant'ın *radikal kötülük* kavramı ile getirdiği farklı bakış açısı ise kötülüğün insana dair bir eksiklik, yoksunluk ya da zayıflık olmadığı; insan doğasının özsel olarak kötülüğe yatkın olduğudur. Özetle Kant'ta kötülük, kötü bir niyetle birlikte ortaya çıkar. Bu durum aklın gücünün kötüye kullanımı olsa da insan önce kötülüğe niyet eder sonra da niyetini gerçekleştirir ve kötülük yapar. Önce kötü bir niyet ya da niyetler vardır; kötü eylem ya da eylemler de bu niyetlerin ardından gelir (2017).

Kendi başına gerçek bir olgudur kötülük. Soykırım, terör, katliam, kıyım, vahşet ya da şiddet gibi olgular söz konusu olduğunda da muğlaklık ve müphemlikten uzak bir şekilde bu olgulara içkin bir radikallikle kendini gösterir. Her vuku buluşunda insanı fail, kurban ya da tanık konumlarından birine yerleştirir. Kötülüğün radikal olduğu durum onun en yüksek, en yıkıcı ve dolayısıyla en aleni seviyesi ise bu seviyeye gelene kadar kötülük nerede aranmalıdır? Sıradan insanlar, niyetleri öyle olmasa da nasıl kötüleşebileceğinin farkında mıdır? Kötülüğün vuku bulması için, her durumda ardında kötü bir niyetin varlığının olması zorunlu mudur? Bu sorular bizi "20. yüzyılın kötülükleriyle yüzleşmeye olanak tanıyacak bir kötülük kavrayışı formüle etme çabası içinde"ki Hannah Arendt'e götürür (Beiner, 2021b, p. 195). Cesur entelektüel üretiminin yanı sıra kişisel deneyiminin de sonucunda oluşan külliyatında görülen odur ki Arendt, sadece Adolf Eichmann duruşmalarını izlerken değil yaşamının son günlerine kadar kötülüğün nereden ve nasıl kaynaklandığı üzerine düşünmüş ve onu okuyanları kendisiyle birlikte düşünmeye davet etmiştir.

Kötülük dediğimizde kastımız, insanın dünyaya duyduğu güvenin yine insan eliyle sarsılması ya da yok edilmesidir (Neiman, 2006, p. 21). İnsana zarar verici etkileri olan her türlü eylem ya da eylemsizliktir. Varolma ve kendini gerçekleştirme mücadelesi içindeki kişiyi engelleyen adaletsizliklerin yanı sıra kişiye ihtiyaçlarını karşılayabileceği alanı açmamaktır. Claudia Card, *Soykırım ve Toplumsal Ölümler* başlıklı makalesinde, farklı bir bakış açısıyla kişinin gördüğü zararı önem bakımından sıralamakta ve her adaletsizliğin kötülük olarak kabul edilemeyeceğini söylemektedir: "Her adaletsizlik bir kötülük değildir zira verdikleri zarar önem bakımından büyük değişkenlik gösterir. Bazı adaletsizlikler nispeten tahammül edilebilirdir." demektedir (2017, p. 90). Card'ın bakış açısı, kötülüğün soykırım gibi radikal halini kötülük olarak kabul eden yaygın bakış açısına bir örnektir. Oysa tahammül edilebilir adaletsizliklerin soykırımlara bağlanan "küçük yollar" olabileceği görülebilmelidir. Çünkü Amerikalı filozof Susan Neiman'ın belirttiği gibi, kötülük "küçük yollar"la insanı ele geçirmektedir. Neiman, Aydınlanma Çağının erken dönemlerinden bu yana kötülük konusuna epistemolojik değil de daha çok etik kaygılarla biçimlenen iki ayrı bakış açısı ile bakıldığını söylemektedir. Bu bakış açılarından Arendt'in de içinde yer aldığı çerçevedeki vurgu, etğin bizden kötülüğü anlaşılabilir kılmanızı istediğine yöneliktir (Neiman, 2006, p. 19). Arendt, kötülüğün insanı çok küçük yollarla ele geçirdiğinin ve kendi alanında tuttuğunun anlaşılması için çaba harcamıştır çünkü ancak bu küçük yollar anlaşılıp kabul edildiğinde kötülüğün üstesinden gelmek mümkün olabilecektir (Neiman, 2006, p. 346). Bu çalışmada incelenen *Okul Tıraşı* (*Brother's Keeper*, Ferit Karahan, 2021), kötülüğün bir "mantar" gibi derinliksiz ve yüzeyde hızla yayılarak insanı küçük yollarla ele geçişini açıklıkla ortaya koyan bir filmidir. Öğrencilerin beden temizliği ve beslenme gibi en temel ihtiyaçlarını yeterli biçimde karşılayabilecekleri alanı açmamanın, tahammül edilebilir bir cezanın ve eylemsizliğin kötülüğe yol açabildiğini göstermektedir. Film, yatılı ilköğretim bölge okullarından birinde ve bir günden daha kısa bir süre içinde geçen olaylardan oluşmaktadır. Çocukların bu kadar kısa süre içinde maruz kaldığı kötülükleri göstermesinin yanı sıra öğrencilerden biri olan Memo'nun iyi olup olmadığını

hatta ölüp ölmediğini bilmemize izin vermeyen sonu ile de “insanı[n] insanlıktan çıkar[ıl]arak fuzulileştirilmesi”ni gözler önüne sermesi açısından da önemlidir (Berktaş, 2023, p. 96).

Okul Tıraşı filmi üzerine yapılmış iki akademik çalışma mevcuttur. Film Foucault’nun iktidar kavramı ile inceleyen Haşim Demirtaş, “filmin Foucault’nun belirttiği iktidar biçim ve disiplin tekniklerini içerdiğini” söylemektedir (2024, p. 185). Ulaş Işıklar da Foucault’cu bakışla okulu, ideolojik disiplin mekânı olarak değerlendikten sonra filmi çocuk haklarının temsili açısından ele almış ve “[filmin], anlatısının odağına... çocuk haklarının ideolojik disipline edici kurallar çerçevesinde sınırlandırılmasını yerleştir[diğini]” belirtmiştir (2023, p. 191).

Hannah Arendt’in kötülük kavrayışı ise pek çok çalışmanın konusu olmuş ve doğrudan kötülük üzerinde durduğu *Kötülüğün Sıradanlığı* (2012) kitabının temel alındığı çalışmalarda kötülüğün düşünce yoksunluğundan, fiktirsizlikten ya da başka bir ifade ile niyetsizlikten kaynaklandığı vurgulanmıştır (Bakır, 2015, Berktaş, 2021, Neiman, 2006). Neiman, Arendt’in “niyetsizlik” vurgusunun onun modern felsefi gelenekten ve özellikle de Kant’ın çalışmasından en önemli kopuşu olduğunu söylemektedir. Arendt’in kötülüğe yönelik mantar¹ metaforunu hatırlatırken de kötülüğün sadece iyiliğin karşıtı olmasından çok iyiliğin hasmı olmasına dikkat çekmektedir. Çünkü mantar metaforu, anlaşılabilir olan kötülüğe işaret etmesinin yanı sıra herhangi bir niyeti olmayan bir nesneye de işaret etmektedir. Kötülük ancak bu şekilde, bir niyetten yoksun yüzeyselliği ve hızlı yayılışı ile tanımlanıp kabul edildiğinde onu alt etme umudu olabilir. (Neiman, 2006, pp. 330-346).

Kişinin, dünyadaki varoluşunu fiktirsiz bir umursamazlığın yoğunluğu ve sıklığı eşliğinde sürdürdüğü her anda, kötü bir niyetle planlamış olmasa da kötülüğe kaynaklık etme olasılığının son derece yüksek olduğu ve ortaya çıkan kötülüğün de radikal kötülüğe kadar gitmesinin mümkün olduğu düşünülmektedir. Arendt’in söylediği gibi “çünkü insan bilemez²” (2014, p. 65). Ancak bu çalışma kapsamında Arendt’in kötülük kavrayışını düşünme yoksunluğu ile olan ilişkisi noktasında bırakmadığı ve daha sonraki yıllarda yaptığı çalışmalarda düşünce yoksunluğunun yanına irade yoksunluğu ile zihinsel yargı yoksunluğunu da eklediği ve “etik yargı”ya ulaştığı tüm bu düşünsel sürecinde, diğer insani etkinlikler olarak sıraladığı emek, iş ve eylem alanlarını da dışarıda bırakmadığı savunulmaktadır.

Tüm bu düşüncelerle Arendt’in düşünsel izleği takip edilerek kötülüğün kaynağına yönelik bir kavrayış geliştirilmeye çalışılmıştır. Arendt’in kötülük üzerine düşünmesinde Kudüs’te Eichmann duruşmasını takip ettiği süre boyunca yaptığı gözlem ile edindiği deneyimlerin yanı sıra özel hayatındaki ilişkilerinin de etkili olduğu savunusu ile bu konulara da kötülük bağlamında değinilmiştir. Görsel bir metin olan *Okul Tıraşı* filmi, bu kapsamda çizilen kavramsal çerçevede nitel araştırma yöntemlerinden betimsel analiz ile çözümlenmiştir. Elde edilen verileri detaylı ve derinlemesine açıklamaya ve yorumlamaya olanak veren betimsel analiz yöntemi, dört aşamadan oluşmaktadır. Bu aşamalar çerçeve oluşturma, tematik çerçeveye göre verilerin işlenmesi, bulguların tanımlanması ve bulguların yorumlanması şeklindedir (Yıldırım & Şimşek, 2008, p. 224). Oluşturulan çerçevenin dışında kalan verileri çalışmaya dahil etmemeye ve doğrudan alıntılar kullanmaya olanak veren betimsel analiz yöntemi ile bu doğrultuda bir çözümleme yapılmıştır.

Hannah Arendt ve Kötülük Üzerine Düşünsel İzleği

Hannah Arendt, hayatı, düşünsel derinliği ve entelektüel üretimi, yirminci yüzyılın siyasal ve toplumsal koşullarından doğrudan etkilenmiş bir siyaset teorisyenidir. Almanya’da Nazizmin desteklenişine ve yükselişine tanıklık etmiş; siyasi açıdan Siyonizm ile ilgisi olmamasına karşın Nazi Almanyası’nın polis örgütü Gestapo’ya yakalanarak 8 gün gözaltında

¹ Hannah Arendt, Gersham Scholem’e yazdığı bir mektupta “Kötülüğün ne derinliği ne de şeytani bir boyutu vardır. Tam da yüzeyde bir mantar gibi yayıldığı için, aşırı çoğalıp tüm dünyayı harap edebilir” (akt. Neiman, 2006, p. 346) demektedir

² Vurgu, Arendt’e aittir

kalmış ve çıktıktan sonra, 1933'te Fransa'ya kaçmıştır. Fransa'da toplama kampına gönderilmiş ve buradan da kaçmayı başararak hayatının sonuna kadar yaşayacağı Amerika Birleşik Devletleri'ne gitmiştir (Young-Bruehl, 2012).

Arendt, 1920'li yıllarda temel olarak felsefe öğrenimi görürken teoloji ve Yunanca öğrenimi de görmüştür. Öğreniminde iz bırakan varoluşçu felsefenin önemli isimleri olan Karl Theodor Jaspers ile Martin Heidegger'in Arendt'in düşünsel üretimi üzerindeki etkisi ömür boyu sürmüştür. Örneğin Arendt, Kant'ın "radikal kötülük" kavramı üzerinde dururken "radikal kötülük" kavramından "kötülüğün sıradanlığı" kavramına geçişi, Jaspers'in Arendt'in düşünceleri üzerindeki etkisini gösteren bir örnektir. Jaspers, 19 Ekim 1946 tarihinde Arendt'e yazdığı mektupta kötülüğün sıradanlığından bahsetmektedir (Jaspers, 2017, p. 153):

Nazilerin yaptıklarının "cürüm" olarak düşünölemeyeceğini söylöyorsunuz. Bakış açınıza tam olarak katılmıyorum çünkü bütün cürümlerin de ötesine geçen bir suç kaçınılmaz olarak "azamet" –şeytani bir azamet– süsü veriyor; bu da benim açımdan, tıpkı Hitler'deki "şeytanilikten" vs. bahsedildiğinde olduğu gibi, Nazilere hiç uymayan bir tespit. Bana kalırsa bütün bunları topyekûn sıradanlıkları ve yavan aleladelikleri içinde değerdendirmek gerekiyor çünkü esas nitelikleri tam da bu.

Bu örnek Arendt'in "Penelope'nin örgüsü" gibi düşündüğünü de göstermektedir. Arendt, "ikna olunan bir şeyden bir daha şüphe etmemek gerektiğine katılmıyorum." diyen Kant'tan hareketle şöyle söylemektedir: "Buradan çıkan sonuç, düşünme işinin Penelope'nin örgüsüne benzediğini ortaya koyuyor gibidir: Bir gece önce tamamladığını söküp sabah yeniden örmeye başlar" (Arendt, 2019, p. 154). 1946 yılında Jaspers'in Nazilerin sıradanlığı ve aleladeliklerinden söz etmesinden yıllar sonra, Penelope gibi, düşündüklerini söküp yeniden örüp, 1963'te Eichmann duruşmasını anlattığı kitabının başlığını Kötülüğün Sıradanlığı koymuştur. Bu kitapta kötülüğün kaynağında düşünce yoksunluğunun mevcudiyetine vurgu yapmış sonraki yıllarda ise sadece düşünme üzerine düşünmenin yetersiz olduğunu fark ederek *vita contemplativa*nın üç yetisi olarak belirlediği düşünme, irade ve muhakeme yetilerini birlikte incelemiştir (2022).

Nazi subaylarından biri olan Adolf Eichmann, bir şirkette gezici satış elemanı olarak çalışırken 1932 yılında Nasyonal Sosyalist Partiye katılmış, Nazi ordusunda yer alan bir subay olarak yarbaylığa kadar yükselmiş ve 1938'de Avusturya Yahudileri Göç Merkezinin yöneticisi olarak göç işlerini sevk ve idare etmek üzere Viyana'ya gönderilmiştir (Arendt, 2012, pp: 40-53). İkinci Dünya Savaşının ardından İsrailli ajanlar, 24 Mayıs 1960 tarihinde Eichmann'ı saklandığı Arjantin'den kaçırmış ve Eichmann İsrail'de yargılanmaya başlanmıştır. Arendt, New Yorker gazetesi için bu duruşmaları izlemiş ve gazeteye beş makale yazmıştır. Makalelerin her biri ayrı tartışmalara ve Arendt'in farklı kesimlerce çok sert biçimde eleştirilmesine neden olmuş; ruhsuzlukla, duygudaşıktan yoksun olmakla ve Yahudi halkı sevgisinin onda izinin bile olmamasıyla suçlanmış ve pek çok çevreden dışlanmıştır (Young-Bruehl, 2012, pp: 515-522). *Kötülük* ve *sıradanlık* kelimelerini yan yana getirdiği için dışlanan "Arendt ise, sağlıklı değerdendirmeyi olanaksızlaştıran duygusal bağlarından nihayet kurtularak iyileştiğini düşün[mektedir]" (Young-Bruehl, 2012, p: 522).

Hannah Arendt *Kötülüğün Sıradanlığı*'nda düşünme yoksunluğu ile kötülük yapma arasındaki ilişkiyi incelemektedir. Ancak düşünme yoksunluğunun ne kadar yaygın bir sorun olduğunu anladığı ve deneyimlediği içindir ki kitapta sadece Adolf Eichmann üzerinde durmamış, düşünme yoksunluğunun farklı görünümelerini de ortaya koymuştur. Eichmann duruşmalarını takip ettiği süre boyunca Eichmann'ın ne kadar sıradan bir insan olduğunu görmüştür. Şeytan ya da canavar olmayan sıradan bir insanın nasıl olur da bu kadar kötülük yapabildiğini anlamaya çalışan Arendt, Eichmann'ın geçmişinde, polis sorgusunda ve duruşmaları boyunca gördüğünün *düşüncesizlik*, *düşünce yoksunluğu* olduğunu söylemektedir. Bu duruşmalar Arendt'in şu soruyu sormasına neden olmuştur: "İnsanları kötülük yapmaktan sakınmaya iten, hatta fiiliyatta kötülüğe karşı çıkmaya 'güdüleyen' koşullar arasında, düşünme etkinliği, yani sonuçları ya da duruma özgü içeriğinden bağımsız olarak, olup biten ya da dikkat çeken her şeyi irdeleme alışkanlığımız olabilir miydi?" (2022, p. 24).

Ona göre Eichmann'ın yargılandığı, 11 Nisan 1961'de başlayan, yüz yirmi bir celseden oluşan ve dokuz ay süren dava, "duruşmanın görünmez sahne amiri" dediği İsrail Başbakanı David Ben-Gurion'un "duruşma şovu"dur ve duruşmanın savcısı da "şovmenlik merakı"na sahiptir (Arendt, 2012, pp. 14-15). Arendt, entelektüel cesareti ile, Eichmann'ın Arjantin'den kaçırılıp Kudüs'e getirilmesini ve Kudüs'te Yahudi halkına karşı işlediği suçlar nedeniyle yargılanmasını da eleştirmiştir çünkü Eichmann'ın "Yahudi halkı şahsında insanlığa karşı işlediği suçlarla itham edecek uluslararası bir mahkeme" tarafından yargılanması gerektiğini savunmaktadır (2012, p. 17). Ona göre İsrail devleti, dünyanın dikkatini Yahudilerin yaşadığı acılara çekmek ve Yahudileri dünya üzerinde güvende ve onurlu bir biçimde sadece İsrail'de yaşayabileceklerine ikna edebilmek için bir şov düzenlemiştir (2012, pp. 18-20).

Düşünme yoksunluğunu Yahudi liderlerde de gören Arendt, "Yahudi liderlerin kendi insanların imhasında oynadıkları rol, bu baştan sona karanlık hikâyenin şüphesiz en karanlık bölümüdür" demektedir (2012, p. 125). Sanık Eichmann'ın ve tanıkların anlattıkları ile belgelerin ortaya koyduğu şudur ki, Yahudi Liderleri Konseylerine her treni doldurmak için kaç Yahudi gerektiği söylenmiş ve bu liderler de tehcir edilecek Yahudilerin listesini hazırlamışlardır. Tüm işlemlerini tamamlayan Yahudiler mülksüzleşmiş bir hale geldikten sonra toplama noktalarına kendileri gidip trenlere binmişlerdir. Yoksul ve sıradan Yahudileri toplama kamplarına gönderebilmek için varlıklı Yahudiler'den para toplamışlardır (2012, pp. 122-141) Arendt, Yahudi örgütlerinin "elbette 'hayatı boyunca zibur [cemaat] için çalışanları' -mesela Yahudi yetkilileri- ve 'önde gelen Yahudileri'" kurtarmayı seçtiğini söylemektedir (2012, p. 126). Zengin ya da tanınmış Yahudilerin kendileri için ayrıcalık talep etmeleri ve Nazilerin oluşturduğu imtiyaz kategorilerini kabul etmeleri bir başka düşünce yoksunluğudur. Çünkü ayrıcalık talebi, "kuralı zımnen kabul etmek" anlamına gelmektedir ve "Yahudi toplumunun ahlaki çöküşünün başlangıcı[dır]" (2012, p. 139).

Hitler'in Yahudi meselesinin çözümü için uyguladığı üç aşama: sürmek, toplamak ve öldürmektir. *Kötülüğün Sıradanlığı*'nda bu üç aşamaya da ayrıntılı biçimde yer veren Arendt, öldürme ya da imha kelimeleri yerine kullanmak üzere belirlenen kod adların "tahliye", "özel muamele" ve "nihai çözüm", olduğunu söyler (2012, pp. 93-94). "SS nesnelliği" dediği duruma dikkat çekerek, Nazi dönemi polis ve askeri teşkilatlanmasında yer alan birimlere verilen isimler ile bu birimler tarafından yapılan işlemlere değinir. Örneğin Asayiş Polisi Merkez Bürosu Yahudileri toplamakla görevliyken Yönetim ve Ekonomi Merkez Bürosu toplama kamplarından ve daha sonra da imha işlemlerinin ekonomik kısmından sorumludur. Arendt "Bu 'nesnel' tavır -toplama kamplarından 'yönetimle', imha kamplarından da 'ekonomiyle' ilgiliymiş gibi bahsetmek- SS zihniyetinin tipik bir özelliği'di" demekte ve Eichmann duruşmasından buna çarpıcı bir örnek vermektedir (2012, pp. 78-79):

Servatius, sanığın 'iskeletlerin toplanması, kısırlaştırma, gazla öldürme, vb. *tıbbi meseleler*'den sorumlu tutulamayacağını beyan etti. Bunun üzerine Hâkim Halevi araya girerek, 'Dr. Servatius, sanırım gazla öldürmenin tıbbi bir mesele olduğunu söylerken diliniz sürçtü.' dedi. Servatius'un verdiği karşılık ise şöyleydi: 'Aslında tıbbi bir konuydu, çünkü bu operasyon doktorlar tarafından gerçekleştiriliyordu; *öldürmeyle ilgili bir meseleydi ve öldürme de tıbbi bir meseledir*.'

Dr. Servatius, Nazi Partisine hiç katılmamış, Köln'lü bir avukattır. Arendt'in "SS zihniyetinin tipik özelliği" dediği bu nesnel tavır, nasıl olur da partiye hiç katılmamış bir avukatta da mevcut olabilmektedir? Bu, Arendt'in meselelere ya da herhangi bir meseleye bir başkasının açısından bakamamak şeklinde işleyen düşünme yoksunluğu dediği durum ile mümkün olabilmektedir. "[D]üşünme yoksunluğu, pervasız umursamazlı[ğı] ya da umutsuz kafa karışıklığı[nı] veya sıradan ve boş 'hakikatler'i tekrarlayan rahatlığı[nı]" içerir (akt. Berktaş, 2021, p. 39). Düşünme yoksunluğu dil'de kendini açığa çıkarmaktadır: Resmi ifadelerin tekrarı; sloganlarla, beylik laflarla ve klişelerle konuşma şeklindeki bir dilin kullanımı, konuşanın düşünme yoksunluğuna işaret etmektedir.

³ Vurgu, Arendt'e aittir.

Arendt, Nazi dönemi “dil kuralları” ile düşünme yoksunluğu arasındaki ilişkiye de dikkat çekmekte ve Hitler’in “ilk savaş emri”nin 1 Eylül 1939’da verdiği “tedavisi olmayan hastaların huzur içinde ölmesi sağlanmalıdır” olduğunu belirtmektedir. “Cinayet” yerine “huzur içinde ölmesini sağlamak” ifadesinin kullanıldığı gibi, dil kurallarının özenle oluşturulmasına ve bu dil kurallarının insanlar üzerindeki etkisine Eichmann ile örnek vermektedir: “Eichmann soruyu bile anlamadı; öldürmenin değil insanlara gereksiz yere acı çektirmenin bağışlanamaz bir suç olduğu düşüncesi hâlâ kafasına kazık çakmış gibiydi.” (2012, pp: 116-117).

Kitapta tüm bunlara ek olarak Batı, Orta ve Doğu Avrupa ile Balkanlar’da, Hitler’in emirlerinin nasıl karşılandığı üzerine de bölümler yer almaktadır. Geçmiş ve yaşadığı gün açısından tespit ettiği “yargı krizi” için Jaspers’e yazdığı mektupta şunları söylemektedir: “İyi, hatta aslında değerli insanlar, günümüzde yargıda bulunmaktan fazlasıyla sıra dışı bir korku duyuyorlar. Yargıya varma konusundaki bu kafa karışıklığı iyi ve güçlü zekâyla yan yana var olabiliyor, tıpkı zekâlarında bir olağanüstülük olmayanların doğru yargı yetisine sahip olabilmeleri gibi” (akt. Young-Bruehl, 2012, p: 524).

Hannah Arendt, felsefe öğrenimi görmüş olmasına rağmen ömrü boyunca bir filozof olarak anılmayı reddetmiş ve kendisini “siyaset bilimi ve kuramının nispeten güvenli kıyıları”na bırakmıştır (Arendt, 2022, p. 21). “Siyaset felsefesi” ifadesini de kullanmaktan kaçınan Arendt, bir filozof olmadığını, felsefe öğrenimi görmüş olsa da felsefeye bir daha geri dönmek üzere veda ettiğini söylemiştir (Arendt, 2014, p. 39). Arendt’i felsefe öğrenimine yönlendiren de daha sonra felsefeden uzaklaştıran da onun anlama isteği ve çabasıdır. Anlamaya çalışırken düşüncelerini Penelope gibi dokuyan, kendi düşünme sürecini ve anladıklarını yazıya aktarırken ortaya çıkacak olan eserin insanları nasıl etkileyeceği ile ilgilenmeyen siyaset kuramcısı açısından önemli olan “anlamak”tır (Arendt, 2014, p. 30-41):

Hannah Arendt’in anlamak için bir ömür harcadığı sorulardan bir diğeri de Alman filozofların ve entelektüellerin olduğu kadar Yahudi entelektüellerin de nasıl olup da “koordine olduğu” yani “hizaya geldiği”dir. *Gleichscaltung* ya da politik koordinasyon, Nazi döneminin daha başlarında, kişilerin kendi pozisyonunu güvence altına almak ya da iş bulmak amacıyla değişen politik iklime yaygın bir şekilde teslim olmalarını anlatan bir terimdir. Alman entelektüeller, 1933’ten sonra Nazizmi rasyonalize etmeye de çalışmışlardır. (Arendt, 2014, pp. 50-51).

Arendt’in koordine olarak nasyonal sosyalizmi destekleyen Alman entelektüelleri arasında en büyük hayal kırıklığının hocası Martin Heidegger’e yönelik olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Felsefesi ve çalışmaları ile büyük saygı gören Heidegger, Nazi partisine üye olmuş, rektörlük döneminde fiili olarak Nazizme hizmet etmiştir. Filozofun 1931-1951 yılları arasındaki düşünce defterlerinden oluşan *Kara Defterler*’in yayımlanması ile de bu düşünceden asla kopmadığı görülmüştür (Ökten, 2021, pp. 17-19). Arendt’in ölümünün ardından kütüphaneye teslim edilmek üzere incelenen terekesinde bulunan mektuplardan, öğrencilik yıllarında hocası olan Heidegger ile aralarında birkaç yıl süren tutkulu bir özel ilişki yaşadıkları ortaya çıkmıştır⁴.

⁴ Arendt-Heidegger mektupları yayımlanmadan önce bir Arendt biyografisi yazmak üzere özel izin alarak terekeyi inceleyen Profesör Elzbieta Ettinger daha önce yaptığı açıklamalara ters düşecek biçimde Arendt-Heidegger ilişkisini konulan ve kendi çarpıtıcı yorumlarında kelediği ayırıcı bir kitap yazarak bir skandal neden olmuştur (Ludz, 2021, p. 412). Elizabeth Young-Bruehl, Ettinger’in konuyu bir fantezi biçiminde ele aldığını ve Arendt için “romantizmin sınırlarını aşamayan, hor görüldüğü halde ‘sorgusuz bir bağlılıkla’ büyük aşkına mazoistçe sadakatle bağlı bir kadın” portresi çizdiğini söylemektedir (2012, pp. 18-19). Elzbieta Ettinger, *Bir Aşkın Anatomisi* (1996) başlıklı bu kitapta, aralarındaki ilişkinin üzerinden neredeyse elli yıl geçmiş olmasına rağmen Arendt’i elli yıl önceki konumuna sabitlemektedir. Arendt’i değişmeyen duygularının dünyasına hapsolmuş aciz bir kadın olarak gören benzer yaklaşım, Feride Çiçekkoğlu’nun *İsyankâr Şehir* adlı kitabında da vardır. Çiçekkoğlu, Julia Kristeva’nın “mahrem isyan” kavramından yola çıkarak yazdığı kitabında Arendt’in ömrünü isyanla geçirmiş olmasına rağmen mahreminde isyan edemediğini savunurken “[onun] asıl trajik yanı[nın], kendi hikâyesinin öznesi haline gelebilmiş olmasına rağmen henüz 18 yaşındayken âşık olduğu hocası Heidegger’e ömür boyu süren bağlılığı” olduğunu söylemektedir (2019, p. 20).

Julia Kristeva'ya göre Arendt "anlayan kadın"dır ve "Hannah Arendt 'kötülüğün sıradanlığı'na, 'Eichmann davasına' ya da Nazizmin ve Stalinizmin özdeşliğine indirgenemez" (2012, p. 17). Kristeva'nın cümlelerine ek olarak şunlar söylenebilir: Heidegger'in, Arendt'in ömrünün sonuna kadar kötülük üzerine düşünmesine neden olan önemli bir figür olduğunu unutmamak ancak Arendt'i Heidegger'e indirgememek gerekmektedir. "Anlayan kadın" Arendt, totalitarizmin doğasını anlamaya çalışırken "anlama"nın doğumla başlayıp ölümle biten bir süreç olduğunu dolayısıyla insanların ömürleri boyunca anlama etkinliği içinde olduklarını söylemektedir. Anlama etkinliği adlı bu ömürlük süreç "anlam"a ulaşmaya çalışılan bir süreçtir. Çünkü insan dünyaya bir yabancı olarak gelmiştir ve kendisini diğer herkesten daima ayıracak biricikliği, aynı zamanda insanın yabancı olarak kalmasının da nedenidir. İşte bu daima yabancı olarak kalacak olan insanın dünya ile uzlaşmasına "anlam" olanak sağlayacaktır. Arendt açısından endoktrinasyon özellikle insanların anlama çabalarına son vererek onlara hazır tartışılmaz, sorgulanamaz ve eleştirilemez anlamlar verdiği için tehlikelidir (Arendt, 2014, pp. 425-427). Vurguladığı bir başka nokta ise anlama etkinliği için bilginin gerekli olduğu ancak birbirleri ile ilgili olsalar da bilgi ve anlama etkinliğinin birbirinden farklı olduğudur. Bu nedenle de totalitarizm dahil özgürlüğü dışlayan tüm rejimlere karşı çıkmayı ve bu rejimlerle uzlaşmamayı sağlayan, bilgi birikimine sahip olmak değil yargılarla ve önyargılarla uğraşan anlama etkinliğidir (2014, pp. 429-430).

Arendt'in anlama çabası, Alman felsefesinin en önemli isimlerinden biri olması nedeniyle zekâsından ve bilgi birikiminden şüphe etmediği Heidegger'de de açıkça gördüğü düşünce yoksunluğunu da anlama çabasıdır. Ancak Arendt'in "hep ilgimi çekmiştir" dediği ve anlamaya çalıştığı bir başka sorun da *eylem* sorunudur. Arendt'in "yaşanmış bir tecrübeden doğan" dediği tecrübesi, felsefe alanında dünyanın önde gelen ülkesi olan Almanya'da felsefe doktorası yaparken "Alman akademiyasının kimi mensuplarındaki engin zekânın Nasyonal Sosyalizmin gaddarlıklarını eleştirmeleri yönünde bir işe yaramamış olması karşısında sarsıl[mış olmasındır]" (Fry, 2019, p. 62). Almanya'da olduğu süre boyunca bu şekildeki bir eylemsizliğin nelere yol açtığını deneyimlediği için, aralarında yer aldığı zeki ve iyi düşünen insanlar olan filozoflarda ve entelektüellerde gördüğü eylemsizliği de anlamaya çalışmaktadır. Düşünce yoksunluğu ile zekâ arasındaki bağı bu nedenle koparmaktadır: "Düşünce yokluğu⁵ aptallık değildir; düşünce yokluğuna son derece zeki insanlarda da rastlanabilir ve nedeni kötü bir kalp değildir. Muhtemelen tersi geçerlidir, yani kötü bir kalbin nedeni düşünce yokluğu olabilir." (Arendt, 2022, p. 33).

Arendt'in "son derece zeki" dediği insanlardan biri olan Heidegger, tüm bilgi birikimine rağmen totalitarizmle uzlaşmış ve hatta "Nazizmi üniversitelerdeki elit nazarında saygın bir hâle getirm[iş]" isimdir (Arendt, 2014, p. 293). Arendt'in en yakından tanıdığı "fikirsiz umursamaz"lardan biridir. Heidegger, Arendt'e yazdığı kış 1932/33'e tarihlenen mektubunda, kendisinin "sıkı bir Yahudi düşmanı" olduğu söylentilerine karşı açıklama yapmaktadır (Ludz, 2021, p. 65-66). Bu mektupta da görüldüğü gibi kendisinden düşünmenin öğrenildiği filozof olan Heidegger, savunduğu antisemitizmin, isimlerini sıraladığı kişisel ilişkisi ve dostluğu

Hannah Arendt'in siyaset teorisine katkıları üzerine çalışmalar yapmış olan Fatmagül Berktaş ise Arendt'in son derece verimli olan düşünsel üretimi yerine Heidegger ile olan ilişkisinin ön plana çıkarılmasının Batı felsefe tarihi içindeki cinsiyetçi eğilimle olan ilgisine işaret etmekte (2021, p. 120.) ve eril bir temel üzerinde kurulmuş olan felsefe alanında cinsiyetçi yaklaşımın kolay fark edilebilir halleri ile farketmesi zor noktaları üzerinde de durmaktadır (1996, p. 450). Arendt'in sorumluluk, ceza ve bağışlama üzerine yazdıklarından yola çıkan Berktaş, önemli bir başka noktaya dikkat çekerek ve Heidegger'i yaptıklarından dolayı değil, "kim" olduğu için bağışlayabildiğini söyler. Ettinger ve Çiçekoglu'nun da temsil ettiği bakış açısından farklı olarak Berktaş, Arendt-Heidegger ilişkisinin aldığı biçimin Arendt'in trajedisi değil, tam tersine onun totalitarizmle mücadelesinin de bir parçası olarak, hayatındaki trajedilerden birinin üstesinden gelmesi olduğunu savunmaktadır (Berktaş, 2021, pp. 131-145). ⁵ *Zihnin Yaşamı* (2022) kitabının İngilizcesi olan *The Life of the Mind* (1981)'ta kullanılan "absence of thinking" (1981, p. 4) ifadesi Türkçe'ye "düşünce yoksunluğu" (2022, p. 23) olarak çevrilirken "absence of thought" (1981, p. 13) ifadesi "düşünce yokluğu" (2022, p. 33) şeklinde çevrilmiştir. Dolayısıyla "absence" kelimesinin Türkçe karşılığı olarak "yoksunluk" ve "yokluk" kelimelerinin ikisinin de kullanıldığı görülmüştür. Çalışmanın bütünlüğü açısından "yoksunluk" kelimesi tercih edilirken "yokluk" kelimesinin kullanıldığı doğrudan alıntılarda herhangi bir değişiklik yapılmamıştır.

olan Yahudilerin yanı sıra öğrencisi ve aşık olduğu kadın olan Arendt'i de hedef aldığını düşünebilmekten yoksundur ve ne savaştan önce ne savaş sırasında ne de sonrasında kötülüğe karşı eyleme geçmiştir. Heidegger ile Eichmann arasındaki benzerlik, olan bitenin farkında olmalarına rağmen "fikirsiz umursamazlık"ları ile kendilerini kendi sorumluluklarından kolaylıkla sıyrabilmeleridir.

Yukarıda belirtildiği gibi, anlam ve anlamak Arendt için önemli kavramlardır. Hakikat arayışı nedeniyle değil anlam arayışı nedeniyle akla ihtiyaç duyduğumuzu dolayısıyla da hakikat ve anlamın birbirinden farklı şeyler olduğunu savunur (Arendt, 2022, pp. 34-35). Bu noktaya Immanuel Kant'ın görüşlerinden hareketle gelen Arendt, Kant'ın akıl ile anlama yetisi arasında yaptığı ayrımın, *düşünmenin* doğasına yönelik olarak yapacağımız her türlü sorgulamada bizi zorunlu olarak hakikat ile anlam arasındaki ayrıma getireceğini söylemektedir (2022, p. 79). Düşünen bir varlık olan insanın bilme arzusu ve bilmeye yönelik açlığı, bilginin neredeyse sonsuz olması nedeniyle mümkün değilken, insanın düşünme ihtiyacını karşılaması ise ardında somut hiçbir şey bırakmayacak olsa da aynı şeyleri yeniden ve yeniden düşünmesi ile mümkün olabilecektir.

Düşünme ve bilme arasındaki kritik ayrımı yapan da Kant'tır. Düşünme ve bilme arasındaki ayrım kritiktir çünkü bu durumda bilgisiz ya da çok bilgili olmasına bakmaksızın herkesten düşünebilmesini beklemek gerekir. Eğer ki düşünmek, doğru ile yanlış birbirinden ayıracılabilmeyi de beraberinde getiriyorsa o halde düşünen bir varlık olan insanın, bilgisiz ya da çok bilgili olmasından bağımsız olarak doğru ile yanlış ayırt edebiliyor olması beklenir. İnsanın aklını kullanmasına vurgu yapan Kant'ın fikirlerinden hareket ettiğimizde kötülüğü engelleyecek olan, aklını kullanmak yani düşünce yetisidir. Ancak Arendt, "düşünme etkinliğinin kötülüğü engellemesini beklemek de çok şey talep etmektir." demektedir (2019, p. 151-152). Arendt'in dikkat çektiği konu, düşünmenin kendisi dışındaki her şeyi kesintiye uğrattığıdır. "Çünkü hangi nedenle ve hangi konu üzerine olursa olsun, birisi derin düşünceye daldığında, sanki yeryüzünde insanlar değil de tek bir İnsan ikamet ediyormuşçasına mutlak bir tekillik, yani tam bir inziva yaşar." (2022, p. 67-68).

Bu nedenle felsefi geleneğin eylemsizliği ve sessizliği içeren *vita contemplativa*'ya yani derin düşünmeye, tefekküre, temaşaya hiyerarşik bir öncelik ve önem vermesi Arendt'in eleştirdiği bir noktadır. Tefekkür eğer bir dinginlikse o halde bir eylem değildir. Eylemi önemseyen Arendt, *vita contemplativa*'daki saf dinginliğin *vita activa*'daki eylemliliğe baskın olmasına karşı çıkar (Arendt, 2022, p. 26). *Vita activa*'ya verdiği önem nedeniyle 1958 yılında İnsanlık Durumu başlıklı kitabını yayımlamıştır (2021). Bu kitapta okuyucuyu, *vita contemplativa*'nın dışarda bıraktığı ve küçümsediği bütün diğer insani etkinlikleri kapsayan *vita activa* kavramını düşünmeye davet eder. Asli insani etkinlikleri emek, iş ve eylem olarak belirleyen Arendt, "sıradışı" bir ayrım yaptığını söyleyerek *animal laborans*/çalışan hayvan ile *homo faber*'i ayırır. Emek etkinliğinin her insan için zorunluluk olması nedeniyle *animal laborans*/çalışan hayvan kavramını kullanmanın meşru olduğunu söylemektedir (Arendt, 2021a, pp. 132-148). *Homo faber* ise malzemeyi işleyerek üreten insandır. *Homo faber*, malzemeyi işleyerek emek etkinliğinin geçici ve hızla tüketilir şeyler üretmesinin aksine dünyada sonsuz çeşitlilikte bulunan ve kalıcı olan şeyleri üretmektedir. Filozofların ölümsüzlüğe verdiği önemin aksine dünyaya özel bir önem veren Arendt için dünyanın kalıcı, güvenli ve istikrarlı bir yer olmasında "elimizin işi" önemli bir rol oynamaktadır. İş ile insan eseri olan dünya üretilirken dünyaya dayanıklılık ve istikrar da kazandırılmaktadır (2021a, pp. 205-207).

Vita activa içinde yer alan eylemi ise özgürlük ve kimliği ortaya koymak ile birlikte ele alır. Hannah Arendt'te özgürlük demek yeni başlangıçlar yapabilmek demektir. Varlığıyla, dünyaya gelişle kendisi bir başlangıç olan insan dünyada kaldığı süre boyunca kendi inisiyatifi ile yeni şeyler başlatandır. İnsan sıfatıyla başkalarının karşısına çıkabilmenin yolu eylemekten ve konuşmaktan geçmektedir. Failin kendisini ifşa etmesi yani "ne" olduğunu değil "kim" olduğunu ortaya koyabilmesi eylem ile, eylerken de konuşması ile mümkündür. Kimliğin ifşası fiziksel eylem ile de belirgin ve görünür hale gelebilir ancak eyleme anlamını

verecek olan ne yapıldığının, neden yapıldığının ya da ne yapmaya niyet edildiğinin sözlerle de bildirilmesidir (2021a, pp. 259-264). Bu noktada görüldüğü gibi Arendt'in eylem kavramı sözü, konuşmayı ve ifade etmeyi de içeren bir kavramdır.

*Vita activa*yı ayrıntılı bir şekilde ortaya koyarak insan yaşamı için ne kadar önemli ve vazgeçilmez olduğuna işaret eden Arendt, *vita contemplativa*'nın hiyerarşik üstünlüğüne son verdiği gibi *vita contemplativa* içinde de düşünmenin üstünlüğüne son verecektir. Düşünmenin insanın eyleme geçmesini sağlamadığını anlayan Arendt, insanı kötülüğe karşı eyleme geçirenin ne olduğunu anlama sürecinde yeni bir uğraşa gelmiş ve *vita contemplativa*'nın sadece düşünmeden ibaret olmadığını göstermek üzere ömrünün son yıllarında *Zihnin Yaşamı* (2022) başlıklı kitabını yazmaya başlamıştır.

Hannah Arendt'in düşünselizliği bize kötülüğün kaynağı olarak düşünce yoksunluğunun yanına irade ve zihinsel yargı yoksunluğunu da eklediğini göstermektedir. Çünkü düşünme ile yapma arasındaki radikal karşıtlığa değinmekte ve düşünce yoksunluğunun herkeste olduğunu söylemektedir (2022, p. 91):

Düşünce yokluğu, beşerî meselelerde gerçekten de güçlü bir etkidir, istatistiksel olarak da en güçlüsüdür. Sadece çoğunluğun davranışlarında değil, bilakis herkesin davranışında. Beşerî meselelerin aşırı ivediliği <yani> *a-scholia*'sı, gelenek ve alışkanlıklara, yani önyargılara dayanan, geçici hükümler <verilmesini> gerektirir.

Kitabı bu nedenle, Düşünme, İrade ve Muhakeme olmak üzere üç bölüm olarak planlamış; ilk iki bölümü tamamlamış ancak Muhakeme başlıklı bölüme başlayamamıştır. Muhakeme bölümü, ölümünden sonra daktilosunda sadece başlığı yazılmış ve iki alıntı yapılmış boş bir sayfa olarak bulunmuştur (McCarthy, 2022, p. 482-483).

Bir Kötülük Kavrayışı Geliştirmek

Düşünme, irade ve muhakeme, Arendt'in her insanda bulunduğunu savunduğu temel ve özerk zihinsel yetilerdir. Bu üç özerk zihinsel yetinin zihinsel etkinlik haline gelmesi için ise kullanılması gerekmektedir. Kullanılıp etkinlik haline geldiklerinde dahi, "[g]örünümle dünyası ve onun koşulladığı etkinlikler açısından bakıldığında, zihinsel etkinliklerin temel niteliği *görünmez*⁶likleridir" ve bu nedenle zihin "içimizde gerçekte neler olup bittiğine dair hiçbir şey göstermez" (Arendt, 2022, pp. 92, 93).

İnsan, karşılaştığı her yeni zorlukla birlikte yeniden düşünmek zorundadır ve bu nedenle Arendt için düşünme, gerçek anlamda hayatta olmak demektir. Düşünmenin kendisi tehlikeli bir şey olduğu için de özellikle siyasi ve ahlaki meselelerde tavsiye edilen düşünmemektir. İnsanlara, belirlenmiş olan kuralların içeriklerini sorgulamak yerine onlara sadık kalmaları öğretilir çünkü önemli olan içerikler değil, uyulması gereken kuralların olmasıdır (Arendt, 2022, pp. 207-209). Arendt'in dikkat çektiği önemli bir başka nokta da "[k]işilere, basmakalıp tabirlere, geleneksel, standartlaşmış ifade ve davranış kodlarına bağlılığın bizi gerçekliğe karşı...koru[yor]" olmasıdır. Tüm bunlara bağlılığın olmadığı durumlarda, olan biten her şey bizden düşünmemizi talep edecektir ki bu talebe cevap vermek son derece yorucu olmakla birlikte mümkün de değildir (2022, p. 148). Ancak bu imkânsızlık klişelerin, geleneklerin ya da standart hale gelmiş uygulamaların koruması altına girmeyi seçip eylemlerimizin anlamı ya da olan biten hakkında düşünmekten vazgeçmemizi de beraberinde getirmemelidir. Çünkü düşünmekten vazgeçtiğimizde artık gerçek anlamda hayatta değiliz demektir.

İrade yetisi ile birlikte özgürlük sorunu üzerinde durduğu İrade başlıklı bölümde ise felsefe tarihinde akıl ya da zihnin varlığından şüphe edilmezken iradenin varlığından şüphe edildiğini söylemektedir. İrade yetisinin Antik Yunan'da hiç bilinmediğini ve dolayısıyla Hristiyanlık öncesinde özgürlük ile birlikte ele alınabilecek zihinsel bir yetiden söz edilmediğini belirtmektedir. Oysa Arendt'e göre zihin geçmişe *hafıza* ile yönelirken geleceğe

⁶ Vurgu, Arendt'e aittir.

irade ile yönelmektedir. İradenin varlığından şüphe etmez ancak irade ile ilgili dikkat çektiği ilk sorun, geleceğe yönelen bu yetinin, gelecek henüz gelmediği için hiç var olmamış şeylerle meşgul olmasıdır. İradenin henüz var olmayan meşguliyetleri gelecekte ola da bilir, olmaya da bilir. Herhangi bir şeyin olma ihtimali ne kadar yüksek olursa olsun, geleceğin hiçbir anında yer almayabileceğine dair belirsizlik, geleceğe içkin olan belirsizliktir. İradenin özerk bir zihinsel yeti olarak kabul edilmesi konusundaki ikinci sorun, irade konusunun felsefi düşünce geleneğinde değil teoloji içinde yer almış olmasıdır ve teoloji içinden bakınca Takdiri İlahi ile olan uyumsuzluğu ortadadır. Modern çağ ile birlikte ortaya çıkan ilerleme anlayışı, o döneme kadar, barındırdığı belirsizlik nedeniyle çok da vurgulanmayan geleceği daha önce olmadığı kadar vurgulasa da Arendt'e göre filozofların irade yetisinin varlığına yönelik şüphesi büyük ölçüde devam etmiştir (2022, pp. 249-265). Arendt, irade yetisini kabul eden filozofların bile kolaylıkla şüpheyi düşebilmelerinin nedeninin irade ile özgürlük arasındaki kopmaz bağ olduğunu söylemektedir (2022, p. 273). Çok sayıda filozofun ve teoloğun bir diğer deyişle "profesyonel düşünür"ün felsefesinde iradenin eleştirel sorgulamasına bakan Arendt, filozofların özgürlükten çok zorunluluktan hoşlandığını; dünyayı değiştirmeye değil dünyayı yorumlamaya meyilli olduklarını vurgulamaktadır (2022, p. 457).

Arendt'e göre filozoflar gibi bilim insanları da hiçbir zaman özgürlükten hoşnut olmamışlardır. Bunun en büyük nedeni özgürlüğün kaçınılmaz biçimde rastlantısal olması ve olumsuzluk bedelini ödemek istememeleridir. İrade konusundaki fikirlerini irdelediği tüm filozoflar ve teologlar arasından sadece bir ismin, Duns Scotus'un, özgürlük uğruna olumsuzluk bedelini ödemeye hazır olduğunu söylemektedir (2022, pp. 456-457). Scotus'ta iradenin sahip olduğu özgürlüğün bedeli ise olumsuzluktur, ilineksellikler. Yani irade eden ego, her irade edişinde, isteyişinde aynı zamanda istemeyebileceğinin de farkındadır (2022, pp: 382-394).

Arendt ise iradeyi eylemin asıl kaynağı olarak görür çünkü ona göre eylemi önlemesi zorunlu olan zihinsel durum iradedir ve özgür bir eylemi diğer eylemlerden ayırdeden de "fiiliyatta yapmış olduğumuz şeyi yapmaya da bileceğimizi biliyor olmamızdır" (2022, p. 273). Her insanın başlangıç olma, yeni bir şey ortaya çıkarabilme ve dolayısıyla da dünyayı değiştirebilme yetisine sahip olduğunu savunmaktadır. Bu savunusunun temeli, her insanın doğmuş olması itibarıyla yeni bir başlangıç olduğu kabulündedir. Bu nedenle bakışını özgürlükten ve eyleme geçmekten hoşlanmayan, siyasi toplulukların dışında münzevi bir hayat yaşayan profesyonel düşünürlerin felsefi özgürlük yani irade özgürlüğü anlayışından siyasal özgürlük anlayışına çevirmiştir. Siyasal özgürlük, felsefi özgürlüğün İstiyorum'u değil Yapabilirim'idir. Siyasal özgürlük, insanın değil yurttaşın sahip olduğu özgürlüktür. Yurttaş, toplumda yani insan çokluğunun olduğu alanda "Biz" olarak yaşayandır ve Arendt, tiranlık dışında tüm siyasal yapıların yurttaşlar için özgür eylem alanı açtığını söylemektedir (2022, p. 461). Hannah Arendt'e göre "doğmuş olmamız itibarıyla özgür olmaya *mahkum*"uzdur (2022, p. 480). Çünkü insan, doğmuş olmakla bir başlangıçtır ve bu nedenle başlama yetisine de sahiptir. Başlama yetisinin kökleri yaratıcılıkta değil doğurganlıktadır tıpkı ölümsüzlüğün köklerinin de hayatın içinde ve yine doğumlulukta olduğu gibi (2021a, p. 50-55).

Hannah Arendt'in ölümünün ardından *Zihnin Yaşamı*'nı redakte eden dostu ve Ocak 1974'te yazınsal vasisi olarak belirlediği Amerikalı yazar Mary McCarthy'dir. Muhakeme bölümü yazılamamış olan kitabı uzun ve yoğun bir çalışma sürecinin ardından yayına hazır hale getiren McCarthy, Muhakeme bölümü için okuyucuya bir fikir olması açısından, kitabın sonuna bir ek yaparak Arendt'in The New School'da Kant'ın siyaset felsefesi üzerine verdiği dersin notlarını eklemiştir (McCarthy, 2022, pp. 382-388). McCarthy, Arendt'in Kant Dersleri'nin tamamının yayımlanması fikrine uzun süre karşı çıkmış olsa da sonraki yıllarda Arendt'in Kant derslerindeki muhakeme (yargı) kavrayışının onun siyaset felsefesini tamamlayan unsur olduğu noktasındaki ısrarı ile siyaset bilimci Ronald Beiner onu ikna etmiş ve *Kant'ın Siyaset Felsefesi Üzerine Dersler* adlı kitabı derlemiştir (Beiner, 2021a, pp.13-14). Beiner, bu kitaba eklediği *Hannah Arendt: Yargılama Üzerine* başlıklı bölümde, Arendt'in siyasal alandaki en büyük kötülüklerin özellikle de totalitarizmin kötülüğünün kaynağını

yargı yetisinde gördüğünü söylemekte ve Arendt'in şu sözlerini aktarmaktadır (Beiner, 2021b, p. 195): "Yargıda bulunmayı reddetmek: imgelem yoksunluğu ya da zihninde temsil etmen gereken başkalarını gözlerinin önünde canlandırmayı ve dikkate almayı becerememek."

Arendt her ne kadar önce düşünme sonra da yargı yoksunluğunu kötülüğün kaynağı olarak vurgulamış olsa da *Zihnin Yaşamı*'nı yazarken vardığı nokta "yaşam tarzımızı dayandırdığımız ölçütlerin" bu üç zihinsel yetinin performansına dayalı olduğu ve dolayısıyla zihnin yaşamı ne kadar aktifse kötülüğün ortaya çıkışına o kadar engel olabileceğimizdir (2022, p. 91):

"eylemlerimizi dayandırdığımız ilkeler ve muhakememizi ve yaşam tarzımızı dayandırdığımız ölçütler, son kertede zihnin yaşamına dayalıdır. Kısacası, <söz konusu ilke ve ölçütler> hiçbir netice vermeyen ve 'bize doğrudan eyleme gücü bahşetmeyen' (Heidegger)⁷ görünüşte faydasız bu zihinsel çabaların performansına bağlıdır."

Arendt'in kötülüğün kaynağı üzerine düşünsel izleğini takip edilerek geline bu noktada sorulan sorular şunlardır: Herkeste bulunan yetiler olarak kabul edilen zihinsel yetileri kullanma performansı ile kötülüğün ortaya çıkışı arasında ters bir orantı varsa, bu durumda insan ve insan ile birlikte kötülük de *vita contemplativa*ya hapsolmuş olmaz mı? İnsanın etkinliklerden oluşan ve etkin yaşamı olan *vita activa*'yı dışarı bırakıldığında, Arendt'in filozoflardan yola çıkarak eleştirdiği ve hatta bilim insanlarını da içine dahil ettiği eylemsizliğin diğer bir deyişle dünyasızlığın içinde kalınmış olmaz mı? Bu noktada sorulan sorulardan hareket ederek kötülüğün kaynağına yönelik olarak geliştirilen kavrayış şudur: İnsanlık durumu eylem temelli olan iş, emek ve eylemden oluşmaktadır. İnsanın, üçü de eylem temelli olan bu durumların her birinde aktif olarak yer alması yani eylemesi, eyleme geçmesi gerekmektedir. Bu eyleyiş hali, her bir duruma üç ayrı zihinsel yetinin de eşlik ettiği bir eyleyiş olmalıdır. İnsan, insanlık durumunun üç eyleme alanından herhangi birinde zihinsel yetilerini en üst performansta kullanarak eylemekten kaçındığı her anda kötülüğe alan açmış olacaktır.

Okul Tıraşı'nda Radikal Kötülüğe Çıkan "Küçük Yollar"

Yönetmenliğini Ferit Karahan'ın yaptığı, 2021 yılı yapımı Okul Tıraşı filmi, Doğu Anadolu Bölgesinde bulunan bir yatılı ilköğretim bölge okulunda (YİBO) geçmektedir. Çocukların haftalık banyo günü ile başlayan filmin önemli karakterleri öğrencilerden Mehmet (Memo) ve Yusuf'tur. Yatakhane de aynı odada kalan ve aynı sınıfta okuyan bu iki öğrenci, Mehmet'in banyo yapabilmesi için gece yataktan kaçarak kalorifer daire sine giderler. Ancak burada Mehmet'in kafasına kopan bir boru çarpar. Mehmet sabah bu kazanın etkisi ile yatağından çıkamayacak durumdadır. Olayın tek tanığı olan Yusuf, gece ne olduğunu söyleyemeden, saatlerce öğretmenlerin Mehmet'in durumunu ciddiye alması için uğraşır. Saatler ilerler, Mehmet'in durumu kötüye gidip bilinci kapanır ve bu süre boyunca izleyici, okul müdürü ile öğretmenlerin düşünce ve yargı yoksunluğunun çocuklara nasıl zarar verdiğini; ortada kötü bir niyet olmadan da kötülüğün kolaylıkla ortaya çıkışını izler.

Mevsimlerden kış, günlerden pazardır ve okuldaki öğrencilerin banyo günüdür. Tek kurna ve tek banyo tasının bulunduğu perdesiz banyo kabinlerinin her birinde üç öğrenci aynı anda banyo yapmaya çalışmaktadır. Bu ilk sahneler çocukların zor koşulları hakkında bilgi verirken çocukların mahremiyetlerinin olmadığını da göstermektedir. Banyo sırasında tek banyo tasını paylaşma konusunda anlaşmazlık yaşayan üç çocuğa, banyo nöbetçisi olan Hamza öğret men, "tahammül edilebilir" bir ceza olarak, soğuk suyla banyo yapma cezası verir. Dışarıda hava sıcaklığı -35 derecedir ve okul binaları iyi ısınmamaktadır. Bu koşullarda soğuk suyla banyo yapma cezası vermiş Hamza öğretmenin şeytani güdüler ve korkunç niyetlerle korkunç bir eylemde bulunduğunu; kötücül bir kalbi olduğunu söylemek mümkün değildir.

⁷ Arendt, Heidegger'in yanı sıra Nietzsche'nin de iradeyi reddedişini incelemiş her iki filozof için de tek anlam- lı eylemin münzevice düşünmek olduğu sonucuna ulaşmıştır. Heidegger'in bu noktadaki ilhamı, Goethe'nin 'Eyleyen kişi, daima suçlu olur.' sözünden aldığını söylemektedir (2022, pp. 415-445).

Ancak Hamza öğretmen bunlar olmadan da büyük bir kötülüğe yol açacak isimlerden biridir. Hamza öğretmen, öğrencilere ceza vererek “iş” durumunda eyleme geçmiştir. Ancak bu eylem, zihinsel yetilerini en üst performansta kullandığı bir eylem değildir. Hamza öğretmen bu nedenle cezayı verdiği anda *hiçbir yer*’dedir ve bu an onun *hiçbir yer*’de durarak kötülüğe alan açtığı andır.

Ceza verilen çocuklardan biri de Memo’dur. Memo ile yatakhane karşı ranzada yatan Yusuf arasında yakın bir arkadaşlık olduğunu, banyodan üşümüş ve titrer bir vaziyette çıkan Memo’nun sırtına Yusuf’un kendi havlusunu da örtmeye çalışmasından anlamak mümkündür. Aynı günün gecesinde uyuyamayan ve dışarıdan gelen seslerden korkan Memo, birkaç kere Yusuf’u uyandırıp ona korktuğunu ve onunla yatmak istediğini söyler ancak bu isteğe Yusuf, “Adımızı mı çıkaracaksın Memo” diyerek karşı çıkar.

“Erk ile şiddet arasında eşitlik kurmak yaygın bir eğilimdir ve ...belli başlı yanlış sanılardan biridir” (Arendt, 2019, p. 9). Bu yanlış sanıdan kaynaklı şiddet kullanımı, film boyunca öğretmenlerin çocuklarla muhatap olduğu neredeyse her anda ve yerde görülür: banyoda, yatakhane, sınıfta, koridorda, yemekhanede ve bahçede. Öğretmenler güç sahibi olanın kendileri olduğunu göstermek için öğrencilere karşı sürekli öfkeli ve baskıcıdır. Yüksek ses tonu ile konuşmakta ve sıklıkla azarlayıp bağırarak konuşurlar. Argo kelimeler ve küfürlerin kullanımı da öğrencileri dövmek kadar yaygındır. Tüm bunlar gibi elinde sopayla dolaşmak ve o sopa ile gürültü çıkarmak da bir başka şiddet biçimidir.

Görevlilerin yataklardan birine muşamba sermeleri, uyurken altını ıslatan çocuklar olduğunu ve dolayısıyla çocukların bedensel ve psikolojik gelişimlerinin de farklılığını göstermektedir. Memo da belki soğuk suyla banyo yapmış olmasının ya da gece korkudan uyuyamamasının ve belki de her iki etkinin sonucunda gece altını ıslatıp uyanacaktır. Memo, Yusuf’u da uyandırır ve banyo yapması gerektiğini söyler. Yusuf, arkadaşının durumuna kayıtsız kalmaz ve beraber, pencereden sarkıttıkları çarşafı tutunarak inip yatakhane çıkarlar. Her zaman sıcak su bulmanın mümkün olduğu kalorifer dairesi, öğrencilerin banyo olarak kullandığı ikinci bir yer haline gelmiştir. İki öğrenci burada şakaşırken, uzun zamandır çatlak olan ancak tamir edilmeden öylece bırakılan kalorifer borusuna çarparlar ve boru kırılarak Memo’nun kafasına düşer. Ancak Memo Yusuf’u uyandırdıktan sonra biten her şey; Memo bilincini kaybetmiş bir şekilde revirde saatlerce yattığı sırada, Memo’ya ne olduğu anlaşılmaya çalışılırken yavaş yavaş ortaya çıkacaktır.

Kırılan boru, tamir edilmesinin gerektiği daha önce defalarca okul müdürüne söylenmiş olan borudur. Anlaşılan odur ki, okul müdürü Burhan Demir, bu borunun değiştirilmesi için eyleme geçmemiştir. Oysa bölgede kış mevsiminin son derece ağır geçtiği, ısınma ve ulaşımın en önemli sorunlar olduğu bilinen gerçeklerdir. Kırılan boru nedeniyle kalorifer geceden beri çalışmamaktadır ve dolayısıyla da okul soğuktur. Sabah, okul müdürü Burhan Demir, yanmayan kalorifer nedeniyle sinirlidir. Okulun bahçesinde kaloriferci Mahmut’a bağırıp çağırır. Müdür, bahçede arabasının yanında muhasebeci ile de konuşmaktadır. Konu müdürün arabasında kar lastiği olmamasıdır. Muhasebeci, eğer isterse okulun aracına alınıyormuş gibi gösterilerek müdürün arabasına kar lastiği alınabileceğini anlatmaktadır. Müdür, duyduklarından memnun, muhasebeciye “hallet bir şekilde” der. Bu cümle, müdürün kendi arabası söz konusu olduğunda, zihinsel yetilerini kullanmadan eyleme geçiş halidir. Tamir edilmesi gereken bir boru varken ise ne zihinsel yetilerini kullanmış ne de eyleme geçmiştir.

Çocuklar, temel ihtiyaçları göz önünde bulundurulmadan ve yaşları dikkate alınmadan belirlenmiş olan kurallar ve yasaklar nedeniyle, beden temizliğinde yeterli banyo olanaklarına ulaşamadıkları için kalorifer dairesini alternatif bir banyo alanı haline getirirken temiz çarşaf ihtiyaçlarını gidermek için bunları depodan, karınlarını doyurmak için de ekmeği yemekhaneden “çalma” yoluna başvurmaktadırlar. Öğle yemeği sırasında nöbetçi olan Selim öğretmen, yemek sırasında bir değil de iki yarım ekmeği almış çocuğu görür ve çocuk

“Doymuyorum hocam” dese de herkesin duyacağı öfkeli bir sesle çocuğa bağırır ve yemek yememe cezası verir. Sırada, ceza alan çocuğun arkasında duran Yusuf bunu görünce, Memo’ya götürmek için alıp tabldotun altına sakladığı ikinci yarım ekmeği yerine bırakır ve kendi ekmeğinin yarısını bölüp cebine koyar.

Arendt’te yargı yetisi, düşünme yetisi ile ilişkili olan ancak ondan ayrı bir yetidir. Düşünme yetisi, artık olmayan ile olmuş bitmiş ve geçmişte kalmış olan ile ilgilenirken yargı yetisi her zaman tikellerle, el altındaki şeylerle ilgilenir. Tikelleri, genel kuralları altında toplamadan değerlendirebilmek ve bu değerlendirme sonucunda doğruyu yanlıştan, güzeli çirkinden ayırabilmektir (2019, p. 175). Yemeklerde genel kural, her öğrencinin bir öğünde yarım ekmeği alabilmesi ise, “doymuyorum hocam” diyen bir öğrenciyi aç bırakarak ceza vermek yerine, onun daha fazla ekmeği almasına izin vermek yargı yetisini kullanarak eyleme geçebilmek anlamına gelmektedir. Nevresim değiştirmek için belirlenmiş bir süre varsa, bu süre dolmadan da herhangi bir nedenle nevresimi kirlenmiş bir öğrenciyi belirlenmiş süreyi doldurmak zorunda ya da “çalmak” zorunda bırakmamaktır. Arendt’in düşünme yetisi ile yargı yetisi arasında kurduğu ilişki bu noktada kolaylıkla açığa çıkmaktadır. Yargı yetisini kullanabilmek için, genel kuralların içeriği üzerinde daha önce düşünmüş ve o içeriği sorgulamış olmak gerekmektedir. Düşünme yetisi, mevcut kuralları sorguladığında genellikle içeriğini doğrulamak yerine kuralı çözen yetidir ve kendi başına değil ancak yargı yetisi ile eyleme geçildiğinde bir değer yaratabilmektedir. Düşünme yetisini kullanabilen insanlar kendilerini de ifşa ederler: “İnsanların çoğunun düşüncesizce çoğunluğun yaptıklarına ve inandıklarına kapılıp sürüklendiği dönemlerde, düşünen insanlar artık gizli kalmaz ve açığa çıkarlar, çünkü katılımı reddetmeleri göze batır ve onları görünür kılar; reddiyeleri eyleme dönüşmüştür” (2019, pp. 174-175).

Nöbetçi olan Selim öğretmen, Memo’nun sabah yataktan kalkamayışını gece geç yatmasına bağlayıp kızar ve Yusuf’a arkadaşını revire götürmesini söyler. Revir, üst sınıflardan bir çocuğun sorumluluğundadır ve bu çocuğun yapabildikleri revirin anahtarını yanında taşımak ve hasta olduğunu söyleyene aspirin verip göndermekten ibarettir. Yusuf neredeyse saatlerce, kendisini dinleyip de ciddiye alacak bir öğretmen bulmak için çabalar. Soğuk bir kış gününde çocuklardan birinin hasta olması ilgisizlikle karşılaşılır. Revir, okul ve yemekhane arasında defalarca gidip geldikten sonra ancak Memo’nun durumunun ciddiyetini fark ettirebilir ve Selim öğretmen durumuna bakmak için revire gelir. Vakit öğleni geçmiştir.

Memo sedyede bilinci kapalı bir halde yatmaktadır. Durumunun ciddiyeti anlaşıldığında hastaneye götürülmesi için bir araç gerekir. Okulun bir minibüsü vardır ama okul müdürü Burhan Demir, şoför Murtaza’ya köyüne okulun aracıyla gitmesi için izin vermiştir. Çünkü Murtaza gelirken köyden peynir getirecektir ve müdür peynir ticareti de yapmaktadır. Okulun aracı köyden gelemez çünkü kar yolları kapatmıştır. Ambulans için arar müdür ancak ambulans yollar kapalı olduğu için bir başka yerde mahsur kalmıştır. Müdürün özel aracıyla götürmeye çalışırlar Memo’yu ancak arabanın kar lastikleri ve zinciri yoktur; etrafı kaplayan kar nedeniyle okulun bahçesinden bile çıkamazlar.

Revir, herkesin bildiği ancak o güne kadar umursamadığı gerçeklerin ortaya çıktığı mekândır. Olayla ilgili olan biten her şey açığa çıkarken banyo cezası alan diğer iki çocuğa kadar adı geçen herkes birer birer revire çağırılacaktır. Hamza öğretmen Memo’nun durumundan sorumlu tutulduğunu anlayınca itiraz eder. Çünkü o güne kadar donarak ölen çocuk olmamıştır ve ayrıca kendisi oradan ayrılır ayrılmaz çocukların sıcak suyla banyo yapmaya devam etmiş olduklarından emindir. Ama banyo başkanı olan öğrencinin, verilen cezanın takipçisi olup banyo bitene kadar çocukların başında beklediğini revirde öğrenir. Hamza öğretmenin düşünme yetisini kullanmaktan imtina ettiğinin söylenebileceği yer bu noktadır. Düşünme yetisi, yukarıda değinildiği gibi olmuş bitmiş ile ilgilenir; üzerine düşünülen şey artık geçmiştir. Hamza öğretmenin ceza verdikten sonra bunun üzerine düşünmediği ortadadır. Bu, Arendt’in “bir yan etkidir” dediği vicdanın yokluğu ile anlaşılmaktadır: “İnsana ‘durmadan sorun yaratan’ vicdan, düşünen benlik ve onun deneyimi bakımından bir

yan etkidir” (2019, p. 174). Düşünme, herkeste, her zaman var olan bir yeti olmasına rağmen neden herkes, her durumda bu yetiyi kullanmaz? Düşünme yetisini kullanmamak Arendt’e göre iyilikle, kötülükle; zeki ya da aptal olmakla değil kişinin “Kendisiyle kendisi arasındaki ilişki”nin ne ya da nasıl bir ilişki olduğunu bilmemekle ilgilidir. Düşünme, kişinin kendisi ile ilişki kurduğunda söyledikleri ve yaptıkları ile ilgili olarak yine kendisi ile arasında başlattığı sessiz diyalogudur. Vicdan ancak bu karşılaşma olduğunda açığa çıkmaktadır. Kişi kendisiyle karşılaşmadığında ise, “cürüm işlemekten de rahatsızlık duymayacaktır, nihayetinde cürmü işledikten hemen sonra unutacağından emin olabilir” (2019, pp. 173-174).

Yusuf, Memo’nun gecenin beri kötü olduğunu söyler: “Hocam, gece Kenan hoca bunu yatağa getirdiğinde kötüydü.” Kenan öğretmen çağırılır. Kenan öğretmen, müdürün “Hocam gecenin bi vakti çocuğu yatağına götürürken görmüşler sizi. Ne işiniz vardı o saatte çocukla?” sorusunu duyunca ve diğer öğretmenlerin bakışlarını görünce neyle itham edildiği anlar ve o da sesini yükseltir. Neiman, “Kötülükleri büyük ve küçük diye ayırmak ve onları tartmaya çalışmak, yalnızca anlamsız değil buna izin verilemezdir de...Kötülükler karşılaştırılmamalı ama ayırt edilmelidir” demektedir (2006, pp. 328-329). Cinsel taciz, radikal kötülüktür. Radikal kötülüğü tanımak ve ona karşı direnmek kolaydır. Müdürün ve diğer öğretmenlerin, Kenan öğretmene yönelik sert tavrını, bir ihtimal olarak beliren radikal kötülüğü tanımları açısından düşünmek gereklidir.

Kenan öğretmenin anlattıkları, kalorifer görevlisinden öğretmene kadar müdür dışında herkesin bildiği, kalorifer dairesinin banyo olarak da kullanıldığı gerçeğini müdürün de öğrenmesini sağlar. Bilen herkesin, haftada bir gün banyo yapmanın çocuklara yetmediği fikrinde ortak olduğu ve bu nedenle normal kabul ettiği bir durumdur. Çocuklar, bu alternatif banyoyu kullanma izni alabilmek için görevliyi sigara vererek ikna etmektedirler. Haftada bir gün banyo yapmanın yeterli gelmediği kabul eden öğretmenler, bilmenin sorumluluk yüklediği gerçeğini önemsememiş ve banyo kuralını değiştirmek için müdürle konuşma gereği duymamışlardır.

Arendt’te *vita activa*nın etkinlikleri içinde yer alan eylem, “en genel anlamıyla inisiyatif almak, başlamak..., bir şeyleri harekete geçirmek demektir.” Bu açıdan konuşma ve eylem faili ifşa eden, insanların farklılıklarını dolayısıyla da çoğulluğu ortaya çıkaran ikilidir. İnsanın ne’liği ile kim’liği arasındaki fark, Arendt’te bu alandadır. İnsan ne olduğunu yani özelliklerini, yeteneklerini ve kusurlarını saklaya da bilir, göstere de bilir. Oysa konuşup eyleme geçtiğinde kim olduğu yani kimliği başkaları tarafından açıkça görülür, kendini ifşa etmiş olur. Çoğulluk yani “eşitler arasındaki farklı ve emsalsiz yaşam” ancak bu şekilde mümkün olacaktır. İnsani yaşamın insanlar arasında sürüp gidebilmesinin tek yolu budur ve bu olmadığında “insani yaşam sona ermiş” bir diğer ifadeyle “yaşarken ölmüş” demektir (2021a, pp. 258-265). Eyleme geçmeyen müdür, eyleme geçmeyen öğretmenler ve görevliler, izlediğimiz YİBO’da çoğulluktan uzak dolayısıyla da “insan” olmaktan uzak bir yaşamın içindedirler.

Memo’nun durumuyla ilgisi bulunduğu ortaya çıkan herkesin tek tek gelip ifade verdiği revirin girişi, dışarıdan ayakkabılarla getirilen karlar nedeniyle kaygan bir zemin haline gelmiştir. Her gelenin düşme tehlikesi geçirdiği, kapının koluna tutunup kendini düşmekten kurtardığı bir zemindir. Müdür, öğretmenler ve çağırılan tüm diğer görevliler de Memo’nun bilinçsizce yatmasından kendilerini sorumsuzlaştırmak ve bu kaygan zeminde düşmemek için, sorumluluğu bir başkasına yükleyen cümleler kurmaktadır. Her gelenin düşmekten son anda kurtulduğu zeminin kayganlığını gidermek için yere talaş dökmek, karton sermek ya da silmek gibi basit bir yolla çözüm bulmak, bunun için eyleme geçmek hiç kimsenin düşünmediği, üzerine fikir yürütmediği bir başka umursamazlıktır.

Çalıştıkları yer öğretmenler için “dağ başı”dır. Hamza öğretmen, “Arkası sağlam olanın ne işi olur bu dağ başında” der. Kenan öğretmen, “Ya hocam, gündüz ders, gece nöbet günde 4 saat uyuyorum. Bizimki de can. Ya hocam, ben öğretmenim ya, bekçi değilim.”

der. Evine gitmek istediği için koridorda ağlayan çocuğa, “Ben de evime gitmek istiyorum.” der. Bütün bu cümleler bize, okuldaki öğretmenlerin yaptıkları işe, bulundukları okula ve öğrencilerine yönelik ürettikleri anlamların, onları gerçeklikle uzlaştırmaktan uzak olduğunu göstermektedir. Arendt’te anlama etkinliği, “Doğru malumata ve bilimsel bilgiye sahip olmaktan kesinkes ayrılan” zihinsel bir etkinliktir. İnsan doğumundan öleceği ana kadar, sonu gelmez olan bu etkinlik içindedir çünkü insan, gerçeklikle uzlaşması gereken bir varlıktır. Anladığında ve bu süreç ile elde ettiği anlamlar ile ancak dünyayı kendisine yabancı bir yer olmaktan çıkarabilir; dünya ile uzlaşıp dünyalı olabilir. Arendt bize, “Birçok iyi niyetli insanın diğer insanları eğitmek ve kamuoyunu üst seviyeye çıkarmak için bu süreci kısa kesmek iste[diğini]” de söylemektedir (2014, pp. 425-426). Müdür ve öğretmenlerin büyük çoğunluğu, anlama etkinliğini kısa kesmiştir.

Bilmeyi ve düşünmeyi birbirinden ayıran Kant’tan hareket eden ve bu ayrıma büyük önem veren Arendt, “ne kadar bilgili ya da bilgisiz, zeki ya da aptal olursa olsun, aklı başında her insandan bu yeteneğin kullanımını ‘talep’ edebilmemiz gerek[tiğini]” söylemektedir (2019, p. 152). Bu durumda kalorifer borusunun çatlak olduğunu ve değiştirilmesi gerektiğini defalarca müdüre söyleyen kalorifer görevlisi Mahmut mu daha bilgili ve zekidir yoksa okul müdürü mü? Mahmut’un öğretmen ya da okul müdürü olmayışı onun daha bilgisiz ve aptal olduğu anlamına mı gelir ki bildiği ve yaptığı iş ile ilgili önemli uyarısını müdür dikkate almamıştır. Dışarı -35 derecedir, yollar kardan kapalıdır ve boruyu tamir etmesi için çağırılan usta bir hafta sonra gelebileceğini söylemiştir ki bu, ağır kış koşulları altında kaloriferin bir hafta çalışmaması demektir. Dünyayı kendisine yabancı bir yer olmaktan çıkaracak anlamlara sahip olan Mahmut’tur. Müdür ve öğretmenler bölgeye, yaptıkları işe, çocuklara ve meslektaşlarına yabancısıdır dolayısıyla dünyaya yabancısıdır.

Okul Tıraşı’nda görülen odur ki, olup bitenlerin içerdiği anlamlar, müdür ve öğretmenlerin verdiği anlamlardan oldukça farklıdır. Bu duruma Arendt’in yine Kant’tan hareketle kullandığı *genişlemiş zihniyet* ve *ortakduyu* kavramları ile bakılabilir. Genişlemiş zihniyet ya da zihnin genişlemesi, kendimizi başkalarının yerine koyarak zihinsel yargımızı onların olası hükümleriyle karşılaştırmaktır. Bu nedenle düşünme Penelope’nin dokuması gibi yeniden ve yeniden başlayan bir süreç iken eleştirel düşünme başkalarının bakış açılarının, olası hükümlerinin de hesaba katıldığı bir süreçtir. Eleştirel düşünmeye olanak sağlayan da açıktır ki, diğerlerini zihnimizde mevcut kılabilmemizin yolu olan imgelem yeteneğidir. “Genişlemiş bir zihniyetle düşünmek, imgelemi (...) seyahat etmek üzere eğitmek anlamına gelir” (Arendt, 2022, p. 499). Ancak burada dikkat edilmesi gereken nokta, genişlemiş zihniyetin, genişlemiş duygudaşlık anlamına gelmediğidir. Zihinsel yargı yetimizi kullanıp diğerlerinin zihinsel yargılarını imgelem yeteneğimizle mevcut kılarak “duygudaş iştirak”ı işin içine katmazsak olup bitene vereceğimiz anlam, içerdiği anlamdan bambaşka olabilir ya da hiç olmayabilir. Bu nedenle Arendt için “umut vaat eden tam da bu duygudaşlıktır” (2022, p. 499). Böyle bir süreçten sonra ulaştığımız zihinsel yargı, başkalarını hesaba katmış olsak da kendi zihinsel yargımızdır ve kendi zihinsel yargımız olması da gerekir. Sadece öznel olmaktan çıkmıştır. Müdür ve öğretmenlerin, okuldaki iktidar sahiplerinin, kendilerini çocukların yerine koyarak, onların bakış açılarını ve koşullarını da hesaba katarak düşünmekten uzak oldukları dolayısıyla duygudaşlıktan da uzak oldukları çok açıktır ve bu nedenle umut vaat eden hiçbir şey yoktur.

Müdürün ve öğretmenlerin Memo’ya ne olduğunun hakikatine ulaşmaya çalıştıkları film, saç “tren yolu tıraşı” yapılmış olan Yusuf’un banyo kabininden bakışı ile son bulmaktadır. Saçların, makine ile kafanın tam ortasından bir yol açılarak kesildiği bu tıraş, filmin başında bir başka öğrenciye de saçları uzun olduğu gerekçesi ile yapılmıştır. Müdürün bayrak töreni sırasında öğrencilerin uyması gereken kuralları ve okul yaşamlarını içinde sürdürecekleri çerçeveyi açıkladığı konuşması, dilin klişelerle konuşma şeklindeki kullanımına örnektir. Tren yolu tıraşı, bu çerçevenin dışına çıkmış olmayı cezalandırma yollarından biridir:

Devlet size yatacak yer veriyor. Yemeğinizi veriyor. Haftada bir banyo yapıyorsunuz. Ayda bir harçlık alıyorsunuz. Hala şikâyet ediyorsunuz. Biz sizin yaşınızdayken günde on kilometre yol yürürdük yine de şikâyet etmezdik. Saçınızla, başınızla; kılığınızla, kıyafetinizle, duruşunuzla sizi gören biri yüz metreden bu okulun öğrencisi olduğunuzu şak diye anlayacak. Dışardaki adamdan bir farkınız olacak. Sizin yerinizde olmak isteyen binlerce çocuk var. N'apacaksınız? Zamanında yemeğinizi yiyeceksiniz. Zamanında uyuyacaksınız. Dersini çalışacaksınız. Vatana, millete hayırlı birer birey olacaksınız.

Filmin en masum ve en güçsüz olanın cezalandırılması ile bitmesi ve Memo'nun yaşayıp yaşamadığı konusunda izleyiciye bir şey söylememesi, ortaya çıkan kötülük üzerine düşünülmeceğini, olan bitenin ne anlama geldiğinin anlamaya çalışılmayacağını göstermektedir. Çocuklar için çizilmiş olan yaşam çerçevesi tekrar gözden geçirilmeyecek, okulun görevlileri kendilerini sorgulamayacak ve kendi *hiçbir yer'* de oluşlarını meşrulaştırmış olmanın gönül rahatlığında yaşarken, bu sayede doğallıkla ortaya çıkmaya devam edecek olan yeni kötülüklere alan açmaya devam edeceklerdir.

Sonuç

Dünya, Hannah Arendt'te özel bir anlam taşımaktadır: Dünya, önemsenmesi ve özen gösterilmesi; iyileştirilmesi için sorumluluk alıp eyleme geçilmesi gereken yerdir. Eylem temelli yaşamın, *vita activa*'nın görünür olmasına karşın zihnin yaşamı, *vita contemplativa*, görünmezdir. Diğer yandan *vita activa*'nın görünür olması, her alanının her durumda ve herkese görünür olması anlamına da gelmez. Hiç kimsenin emek, iş ve eylem alanlarındaki ayrı ayrı varoluşuna tam olarak tanıklık edilemez.

Hannah Arendt'te *hiçbir yer*, düşünürken olduğumuz yerdir çünkü düşünme yetisi artık olmayan, olmuş bitmiş ve geçmişte kalmış olan ile uğraşmaktadır. Bu çalışmada ise *hiçbir yer*, insanlık durumunun üç alanında da aktif olarak yer almaktan ve bu alanların her birine yönelik olarak zihinsel yetileri en üst performansta kullanmaktan kaçınıldığında dünya değil de orada olunan yerdir. *Hiçbir yer*, bu nedenle kötülüğün ortaya çıktığı yerdir.

Dünyada olmak, insani bir yaşamın ancak çoğullukla kurulabileceğinin bilincinde olmaktır. Bu herkesin farklı ancak eşit olduğunu bir diğer deyişle herkesin farklılıklarıyla eşit olduğunu kabul etmektir. Farklı talepleri ve ihtiyaçları olan insanlar, herkes için belirlenmiş genel kuralların içerikleri sorgulanmadan ve istisnasız her durumda bu genel kurallara tabi tutulduğunda kötülüğe alan açılacaktır. Yıkıcılık düşünmeye içkin olduğundandır ki düşünme yetisini kullanma alışkanlığına sahip olan kişi, önce bu genel kuralları zihinsel bir etkinlik olarak yıkacaktır. Bu nedenle düşünme yetisi, hiyerarşik olarak değil ama zihinsel yaşamda yer alan sıralama açısından önde gelen zihinsel yetidir.

Kötülüğün ortaya çıkması için ardında kötü bir niyetin olması gerekmez. Doğrudan amaçlanmasa da kötülük sürekli olarak yeniden üretilir. İş, emek ve eylemden oluşan insanlık durumunda aktif olarak yer almaktan ve zihinsel yetilerin aktif olarak kullanılmaktan kaçınıldığı her durumda olağan bir şekilde ortaya çıkar. Dünyaya ve insana dair bilginin sadece formal eğitim ile kazanıldığı ve çok bilen çok anladığı dolayısıyla da kötülük yapmayacağı ya da kötülüğe karşı eyleme geçeceği düşüncesi bir yanılsamadır.

Okul Tıraşı filmi, kötülüğün nasıl kolaylıkla ortaya çıktığını örneklemesi bakımından kötülüğün kaynağına dair bir kavrayış geliştirmeye ve kötülüğü anlaşılabilir kılmaya olanak veren bir filmidir. Yatılı ilköğretim bölge okullarından birinde ve bir günden daha kısa bir süre içinde geçen olaylardan oluşan film, çocukların bu kadar kısa sürede maruz kaldığı kötülükleri göstermektedir. Öğretmenler verdikleri cezaların ya da aldıkları kararların sonuçları ile ilgilenmemektedirler çünkü düşünme yetilerini kullanmamaktadırlar. Kurallar, çocukların bedensel ve psikolojik gelişimlerinin farklılığı dikkate alınmadan belirlenmiştir ve istisnasız herkese aynı kurallar uygulanmaktadır. Çünkü öğretmenler yargı yetilerini de

kullanmamaktadırlar.

Çocuklara yönelik bir ilgisizliğin hâkim olduğu okulda müdür ve öğretmenler anlama etkinliğini kısa kesmiştir. Bölgeye, yaptıkları işe, çocuklara ve meslektaşlarına dolayısıyla dünyaya yabancıdırlar. Resmi ifadelerin tekrarından, beylik laflardan ve klişelerden ibaret bir dil kullanırken sorgulamadıkları ve eleştirmedikleri anlamlara sahip oldukları görülmektedir. Tüm bunlar, insanî etkinlikler alanında zihinsel yetileri kullanmadan varolmak anlamına gelmektedir ki bu da hiçbir yer’de olan sıradan failerin kötülüğe alan açmasıdır. Ortaya çıkan kötülük, bir başkasına tahammül edilebilir zararlar da verebilir ve her durumda radikal kötülüğe kadar gitmeyebilir. Ancak burada yine kötülük olacağını görmek önemlidir: İnsanın neden olduğu kötülük, eğer üzerinde düşünmezse hem bir sonraki kötülüğün kaynağı hem de kendisi ile olan ilişkisinin bozulmasının nedeni olacaktır ki bu da kişinin kendisine yönelen kötülüğü ile kendisinin faili olmasıdır. Diğer yandan bu yetilerin her durumda yüksek bir performansla kullanılmasının imkânsızlığı, iyiliğin de kötülüğün de ne zaman ve kimden geleceğinin bilinmezliği ile dünyayı tekinsiz kılan bilinmezliktir.

Çıkar Çatışması Beyanı:

Makale yazarı herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Kaynakça

- Arendt, H. (1981). *The life of the mind*. Erişim adresi: <https://antilogicalism.com/wp-content/uploads/2017/07/life-of-the-mind.pdf> (Erişim tarihi: 10.02.2025)
- Arendt, H. (2008). Martin Heidegger’in sekseninci doğum günü vesilesiyle. *Baykuş* (3), 161-172.
- Arendt, H. (2012). *Kötülüğün sıradanlığı*. (Ö. Çelik, Çev.). Metis Yayınları.
- Arendt, H. (2014). *Formasyon, sürgün, totalitarizm*. (İ. Yıldız, Çev.). Dipnot Yayınları.
- Arendt, H. (2019). *Sorumluluk ve yargı*. (M. Serin, Çev.). Sel Yayıncılık.
- Arendt, H. (2021a). *İnsanlık durumu*. (B. S. Şener, Çev.). İletişim Yayınları.
- Arendt, H. (2021b). *Kant’ın siyaset felsefesi üzerine dersler*. (D. S. Ilgar, Çev.). İletişim Yayınları.
- Arendt, H. (2022). *Zihnin yaşamı*. (İ. Ilgar, Çev.). İletişim Yayınları.
- Bakır, K. (2015). Hannah Arendt’te kötülük problemi. *Kaygı. Bursa Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, 25, 97-113. <https://doi.org/10.20981/kaygi.288134>
- Beiner, R. (2021a). Türkçe baskıya önsöz. *Kant’ın siyaset felsefesi üzerine dersler* (D. Sezer, İ. Ilgar, Çev.). 13-30. İletişim Yayınları.
- Beiner, R. (2021b). *Hannah Arendt: Yargılama üzerine. Kant’ın siyaset felsefesi üzerine dersler* (D. Sezer, İ. Ilgar Çev.). 159-264. İletişim Yayınları.
- Berktaş, F. (1996). Felsefe ve kadın: Zor bir ilişki. *Cogito*, 96, 448-456.
- Berktaş, F. (2021). *Düşünme etiği*. Metis Yayınları.
- Berktaş, F. (2023). *Dünyayı bugünde sevmek*. Metis Yayınları.
- Card, C. (2017). Soykırım ve toplumsal ölüm. *Cogito*, 86, 86-108.
- Çiçekoglu, F. (2019). *İsyankâr şehir*. Metis Yayınları.
- Demirtaş, H. (2024). Okul tıraşı: Foucaultçu bir yaklaşım. *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 35, 185-214. <https://doi.org/10.15182/diclesosbed.1358076>

- Ettinger, E. (1996). *Bir aşkın anatomisi*. (P. Kür, Çev.). Oğlak Yayıncılık.
- Fry, K. A. (2019). *Kafası karışmışlar için Arendt*. (A. Geniş, Çev.). Dipnot Yayınları.
- Işıklar, U. (2023). Disiplin toplumunun ideolojik kafesi: Okul tıraşı filminde çocuk haklarının temsiline dair bir çözümleme. *Medya ve insan hakları*. (M. A. Göngen, Y. Kesgin, Ed.). 189-206. Kriter.
- Jaspers, K. (2017). Arendt-Jaspers mektuplaşması. *Cogito*, 86, 151-155.
- Kant, I. (2017). *Saf aklın sınırları dahilinde din* (S. B. Çağlan, Çev.). Literatürk Yayınları.
- Karahan, F. (Yönetmen). (2021). *Okul Tıraşı* [Sinema Filmi]. Türkiye: Asteros
- Kristeva, J. (2012). *Kadın dehası*. (C. 1). (Z. M. Oğur, Çev.). Pinhan Yayıncılık.
- Kristeva, J. (2018). *Hannah Arendt*. (N. Dümenli, Çev.). İletişim Yayınları.
- Ludz, U. (Ed.). (2021). *Mektuplar 1925-1975*. (M. Paşalı, Çev.). Kaknüs Yayınları.
- MacCarthy, M. (2022). Editörün sonsözü. *Zihnin yaşamı* (İ. Ilgar, Çev.). 481-494. İletişim Yayınları.
- Neiman, S. (2006). *Modern düşüncede kötülük*. (A. Sargüney, Çev.). Ayrıntı Yayınları.
- Yıldırım, A. & Şimşek, H. (2008). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Seçkin Yayıncılık.
- Young-Bruehl, E. (2012). *Hannah Arendt dünya aşkıyla*. (A. Selman, Çev.). İletişim Yayınları.